

Johan Örestig

... och krisen väller fram ur djupet

Introduktion till Maksakovskij, Fleischer och O'Connor

Den mångfald strömningar som tillsammans kallas marxistisk kristeori förnas i försöket att formulera, precisera och systematisera de återkommande krisernas bakomliggande mekanismer. För att kunna göra det måste man för det första identifiera den djupstruktur som binder de olika kriserna samman, det som så att säga gör dem just kapitalistiska. För det andra måste man klargöra hur dessa regelbundenheter kommer till uttryck i faktiska historiska kriser.

I detta avsnitt samlas texter som i Marx efterföljd behandlar den komplexa relationen mellan systemets logik – »kapitalet i allmänhet« – och dess historia – »kapitalet i dess realitet«.

Den gemensamma nämnaren för de olika bidragen är att de höjer blicken från den omedelbara individuella och historiska nivån.

Perspektiven som skisseras är dock mycket olika. De är uppbyggda som en kritik mot hur olika problem har behandlats inom andra grenar av den marxistiska teorin, till exempel kapitalismens återkommande cykler, dess relation till ekosystemens begränsningar och dess framtida sammanbrott som produktionsätt. Ambitionen är alltså inte att lämna några slutgiltiga svar, utan snarare att peka ut några centrala riktningar och problem som alltför sällan ställs i samband med varandra.

Kris som allmän möjlighet

Marx redskap för att analysera sambandet mellan faktorer på systemnivå och historisk nivå var den dialektiska metoden.¹ Den ukrainskfödde marxisten Roman Rosdolsky sammanfattar:

Å ena sidan skulle han genom vetenskaplig abstraktion finna de kategorier och begrepp, med vilka de väsentliga relationerna i det kapitalistiska produktionssättet kunde begripas (dvs. »väsendet« i motsats till de blotta »framträdelseformerna«); och å andra sidan förbinda dessa väsentliga relationer med fenomenen på det ekonomiska livets »yta« eller snarare härleda dessa fenomen ur de väsentliga relationerna.²

Marx vetenskapliga abstraktion skiljde sig från de typer av abstraktion som den klassiska politiska ekonomin arbetade med. Så menade han till exempel att den klassiske ekonomen David Ricardos »formella« och »våldsamma« sätt

att abstrahera ledde till att han »hoppar över nödvändiga mellanled och söker påvisa kongruensen mellan de ekonomiska kategorierna på ett direkt sätt«.³ Den marxiska dialektiken sökte i stället ta hänsyn till de många »förmedlingskategorierna« i övergången från det kapitalistiska produktionssättets väsen till fenomenen på det ekonomiska livets yta.

Marx utvecklade själv aldrig någon enhetlig kristeori, även om det var hans uttalade målsättning. I *Grundrisse* räknade han upp de sex band som *Kapitalet*, hans viktigaste arbete, skulle bestå av. Först i det avslutande bandet skulle världsmarknaden och kriserna behandlas.⁴ Denna ambition realiserades som bekant inte. När Marx dog var bara det första bandet utgivet. Det andra och det tredje fanns tillgängliga som ofullständiga manuskript, vilka färdigställdes av Friedrich Engels.⁵ Detta till trots rymmer hans arbeten mer eller mindre utvecklade resonemang om de kapitalistiska kriserna, som bli-

1. Det råder delade meningar om huruvida detta val var så klokt. George Sorel beskrev till exempel dialektiken som »konsten att förena motsatspar genom hokus pokus« (Sorel citerad i Bertell Ollman, *Dance of the Dialectic. Steps in Marx's Method* (2003), s 59). Men oavsett ståndpunkt kan inte ens de känsligaste Hegelallergiker undgå att studera den dialektiska metoden om de på allvar vill förstå Marx »på hans egna villkor« (David Harvey, *A Companion to Marx's Capital* (2010), s. 9).

2. Roman Rosdolsky, *Kapitalets tillkomstshistoria* (1974 [1968]), band 2, s. 549.

3. Karl Marx, »Teorier om mervärdet« [1861–1863], i Karl Marx och Friedrich Engels, *Skrifter i urval. Ekonomiska skrifter* (1975), s. 222.

4. Marx, *Grundrisse. Ett urval* (2010 [1857–1858]), s. 66.

5. Ibland talas det också om ett fjärde band, som består av anteckningar utgivna av Karl Kautsky 1905 under titeln *Theorien über den Mehrwert* (»Teorier om mervärdet«).

vit viktiga utgångspunkter för senare kristeori.⁶

Redan i första bandet beskriver Marx hur »kapitalet i allmänhet« möjliggör kris. Ekonomen Jean-Baptiste Say hade genom en modell som blivit känd som »Says lag« konstaterat att försäljning och köp med nödvändighet måste befinna sig i jämvikt, då varje produkt ger upphov till en motsvarande efterfrågan. Men en kapitalistisk ekonomi bygger inte på byteshandel, där utbyte förhandlas fram omedelbart mellan två parter. I stället är det fråga om ett *generaliserat* utbyte, som förmedlas genom en *allmän ekvivalent*, nämligen pengar. I det svårgenomträngliga tredje kapitlet av *Kapitalets* första band understryker Marx att denna tidliga åtskillnad mellan försäljning och köp är allt annat än bagatellartad. Den representerar »cellformen« av en kapitalistisk kris:

Om denna yttre självständighet utvecklas över en viss gräns, trots den inre osjälvständighet som följer av att de två processerna kompletterar varandra, så gör sig enheten våldsamt gällande genom en – kris. Den inre motsättning mellan bruksvärde och värde, som är olösligt förenad med varuformen, den motsättningen att privatarbete samtidigt måste representera direkt samhäl-

leligt arbete, att speciellt konkret arbete endast gäller som abstrakt allmänt arbete, att tingen personifieras, medan personerna uppträder i sakroller – denna inre motsägelse får sina utvecklade rörelseformer genom varuförvandlingens motsättningar. Dessa former innesluter därför möjligheten, men också endast möjligheten, att kriser ska utbryta. Utvecklingen av denna möjlighet till verklighet förutsätter ett helt kretslopp av förhållanden, som från den enkla varucirkulationens ståndpunkt ännu inte föreligger.⁷

För det första har alltså det kapitalistiska produktionssättet en inbyggd osäkerhet. När jag producerar en vara och säljer den för en viss summa pengar, kan jag inte med säkerhet veta att jag i framtiden kan använda dessa pengar för att köpa den vara som jag är beroende av. Priset kan förändras, råvarorna kan ta slut och så vidare. Detta ska förstås i anslutning till den klassiska politiska ekonomin, som sökte förklara kriser med begränsningar utanför systemet; så förlade till exempel Ricardo krisernas orsaker till naturen. Genom att abstrahera bort alla de störande externaliteter som klassikerna skyllde kristendensen på, ville Marx leda i bevis att motsättningarna i själva varuformen och varuförvandlingen möjliggör kris.

6. För en översikt, se Simon Clarke, *Marx's Theory of Crisis* (1994).

7. Marx, *Kapitalet. Kritik av den politiska ekonomin*, första boken, *Kapitalets produktionsprocess* (2013 [1867]), s. 97–98.

För det andra understryker resonemanget ovan att den tidsliga åtskillnaden mellan försäljning och köp inne-sluter »möjligheten, men också endast möjligheten« att en kris ska bryta ut. För att denna bakomliggande potential ska förverkligas krävs »ett helt kretslopp av förhållanden«, vilket kräver att vi lämnar den enkla varucirkulationens abstraktionsnivå för mer »konkreta be-stämningar«.

Kris som störningar av kapitalets reproduktion

I sin introduktion till de tre banden av *Kapitalet* definierar Michael Heinrich en ekonomisk kris som »[a]llvarliga störningar av den ekonomiska reproduktionen i ett samhälle. I en kapitalistisk ekonomi innebär detta att det inte finns avsättning för en stor del av den producerade varumängden, inte för att det saknas behov av produkterna i fråga, utan för att det inte finns några *betalningsförmögna* behov.«⁸ Det unika med det kapitalistiska produktionssättet är därmed inte samexistensen av extrem rikedom och fattigdom, utan överflödet av osäljbara produkter. Detta ödesdigra problem står i centrum för det andra bandet av *Kapitalet*, det som handlar om kapitalets cirkulationsprocess, där Marx urskiljer villkoren för en framgångsrik reproduktion.

Till att börja med måste kapitalet

genomlöpa ett *kretslopp* om tre stadier för att förnya sig. I ett första stadie antrar kapitalisten marknaden som köpare. Penningkapital (P) omvandlas till produktivt kapital (PRK) genom investeringar i produktionsmedel (Pm) och arbetskraft (A). I ett andra stadium avbryts produktionsprocessens cirkulation, medan P (som består av produktionsmedel och arbetskraft) omvandlas till varukapital (V'), som genom utsugning av mänskligt arbete genererar ett högre värde än P (P'). I ett tredje stadium antrar kapitalisten återigen marknaden, men nu som säljare. Varukapitalet säljs och omvandlas därigenom till penningkapital, men är nu värdeförmerat med mervärdet.

När kapitalets kretslopp betraktas periodiskt diskuteras det i termer av *omslag*. Omslagstiden är summan av produktions- och omloppstiden, det vill säga den tid som kapitalisten måste vänta för att en utlagd summa återvänder som en värdeförmerad summa. Ur denna synpunkt framträder två former av kapital som särskilt viktiga: *cirkulerande* och *fasta* kapital.⁹ Det cirkulerande kapitalet innefattar dels *variabelt* kapital (arbetskraft), dels råvaror och drivmedel. Dessa former av kapital har det gemensamt att de förbrukas helt under en produktionsperiod. Det fasta kapitalet innefattar den del av produktionsmedlen, i synnerhet byggnader och maskiner, som förslits under en relativt

8. Michael Heinrich, *Introduktion till de tre volymerna av Marx Kapitalet* (2013), s. 207.

lång period och som löper över *flera* produktionsperioder. Det betyder att det cirkulerande kapitalets värde överförs direkt till produkten under produktionsperioden och därför omedelbart måste förskottas för att möjliggöra en ny produktionsperiod. Det fasta kapitalets värde överförs till produkterna under flera produktionsperioder, varför kapitalisten endast delvis kompenseras under en enskild period. För den enskilde kapitalisten är denna »egenhet« hos det fasta kapitalet helt avgörande, då han måste förbereda sig på stora utgifter den dag då till exempel maskiner är uttjänta. I väntan på detta avsätts en del av kapitalet som *amorteringsfond*.

Reproduktionen av *enskilda* kapitalers cirkulationsprocess ska inte förstås beroende av varandra, utan som en del av en helhet, det vill säga *det samhälleliga totalkapitalets reproduktion*. Marx illustrerar detta genom att konstruera två modeller, som kan sammanfattas som *enkel* respektive *utvidgad* reproduktion.¹⁰ I dessa skiljer han mellan två olika industrigrenar, nämligen *Avdelning I*, som producerar produktionsmedel, och

Avdelning II, som producerar de livsnödvändigheter som kapitalister och arbetare måste konsumera för att överleva och reproducera sig. Enkel reproduktion syftar på en situation där totalkapitalet framgångsrikt producerar förutsättningarna för sin fortsatta existens. Utvidgad reproduktion syftar på en situation där totalkapitalet framgångsrikt producerar en merprodukt som frigör resurser för kapitalackumulation. Avdelning I respektive II måste nu inte bara generera en produkt som täcker ersättandet av produktionsmedlen och konsumtionen i de båda avdelningarna. De måste därutöver producera en merprodukt, som täcker behoven hos det ackumulerande kapital som genom nyinvesteringar i produktionsmedel och arbetskraft ska öka sin produktivitet.

Genom en serie beräkningar med olika grad av komplexitet visar Marx att det samhälleliga totalkapitalet bara kan reproduceras vid *stofflig* och *värдемässig proportionering*,¹¹ det vill säga om produkterna från Avdelning I produceras i proportion till behoven inom Avdelning II och vice versa samt med de kostnader

9. De många olika kapitalformer som Marx laborerar med ger lätt upphov till begreppsförvirring. Begreppsvalet är i regel beroende av vilket problem som står i fokus. Distinktionen mellan fast och cirkulerande kapital är central för förståelsen av *värdets cirkulation* (som är ett huvudproblem i andra bandet), medan distinktionen mellan konstant och variabelt kapital är central för förståelsen av *värdebildningen* (som är ett huvudproblem i det första bandet). För en pedagogisk genomgång av de olika begreppen och deras tillämpning, se Heinrich, *Introduktion till de tre volymerna av Marx Kapitalet* (2013), s. 123–128; 166–167.

10. Dessa så kallade »reproduktionsscheman« diskuteras i Marx, *Kapitalet*, andra boken, *Kapitalets cirkulationsprocess* (1985 [1885]), kapitel 18–21.

11. Heinrich, *Introduktion till de tre volymerna av Marx Kapitalet* (2013), s. 168.

som följer med köp av produktions- och livsmedlen. Marx konstaterar att den sortens proportionering är undantag snarare än regel i det kapitalistiska produktionssättet. Detta beror på att de enskilda kapitalen planlägger sin produktion oberoende av de andra, vilket lägger grunden för en anarkisk rörelse mot överproduktion.

Liksom i sin diskussion om krisen som en allmän möjlighet påvisar Marx här en inre motsättning som öppnar för kris, men på en något mer komplex nivå. Marx rör sig dock fortfarande på en hög abstraktionsnivå. Det är egentligen först i och med det tredje bandet som han närmar sig analysen av »kapitalet i sin realitet« genom att stegvis inkludera förhållanden som råder under den historiska kapitalismen. Syftet är att steg för steg utveckla en förståelse av kapitalets tillblivelse »ut ur sitt inre organiska liv in i yttre levnadsförhållanden«.¹² Men inte ens i detta band, där den omdiskuterade »lagen om profitkvotens fallande tendens« presenteras, gör Marx gällande att analysen gäller konkret historia.¹³ Detta visar sig inte minst i en kommentar angående de industriella cyklerna, där han skriver att den vidare analysen av »det kretslopp som räntefoten genomlöper under den industriella cykeln måste man beskriva

själva cykeln, vilket inte [...] låter sig göras här«.¹⁴ En av de uppgifter som Marx lämnade efter sig blev därmed bildandet av en teori om kapitalismens cykler och periodiskt återkommande kriser.

Från den renodlade kapitalismen till den kapitalistiska cykeln

Under 1920-talet intresserade sig den politiska ekonomin för frågor kring kapitalismens cykliska utveckling. Allt sedan industrikapitalismens genombrott i början av 1800-talet hade ekonomierna utvecklats i upp- och nedgångscykler om cirka 10 år. Svängningarna varierade i styrka, men uppvisade en förvånansvärd regelbundenhet. Borgerliga ekonomer som svenske Gustav Cassel och ryske Nikolaj Kondratiev sökte svar i faktorer som teknologisk innovationstakt, demografi och skuldernas deflation.

Den ryske teoretikern och revolutionären Pavel V. Maksakovskij, som här för första gången översätts till svenska, avfärdade dylika försök som ytliga och teoretiskt svaga. I stället sökte han sig tillbaka till Marx, som enligt hans mening erbjöd alla de analytiska verktyg som krävdes för en objektiv och sociologisk förståelse av den kapitalistiska cykeln. Problemet var bara att Marx

12. Marx, *Kapitalet*, tredje boken, *Den politiska ekonomins totalprocess* (1978 [1894]), s. 39.

13. För en närmare diskussion om profitkvoten, se Jonatan Svanlunds bidrag i detta nummer.

14. Marx, *Kapitalet*, tredje boken, *Den politiska ekonomins totalprocess* (1978 [1894]), s. 326.

teoretiska projekt förblev ofullbordat och stannade på en abstrakt analysnivå där väsentliga faktorer som konkurrens, teknisk förändring och kreditsystem ännu inte var integrerade i analysmodellen. I essän *Den kapitalistiska cykeln* från 1929, ett arbete som han hoppades skulle ses som ett sammanfattande kapitel till *Kapitalet*, sökte Maksakovskij samvetsgrant fullborda Marx analytiska vandring.¹⁵ Stegvis introducerar han de faktorer som utslutits i analysen av »kapitalet i allmänhet« i syfte att förklara hur kapitalets inre logik ger upphov till det cykliska rörelsemönster genom vilket »kapitalet i sin realitet« manifesterar sig.¹⁶

Texten i detta nummer är ett avsnitt ur det andra kapitlet i Maksakovskijs essä, som behandlar vad han kallar »överproduktionens mognad«. En central fråga är hur det kommer sig att en »rubbad« jämvikt, eller snarare proportionalitet, och överproduktion är regel snarare än undantag i det kapitalistiska produktions sättet och varför

denna obalans är motorn i ett cykliskt rörelsemönster där depression avlöses av återhämtning, blomstring och sedan återigen kris.¹⁷

Maksakovskij finner den allra mest grundläggande orsaken till överproduktionstendensen i den »egenhet« hos det fasta kapitalet som diskuterades ovan. Samtidigt klargör han att detta inte i sig självt är tillräckligt för att förklara den kapitalistiska cykeln. För att kunna göra det måste vi också ta hänsyn till konkurrens mellan kapital och teknologisk utveckling.

Som ett första steg från det abstrakta mot det konkreta ska *värden* omvandlas till *produktionspriser* genom att anpassas till en *genomsnittlig profittkvot* och till *marknadspriser* som avspeglar effekten av utbud och efterfrågan. Som ett andra steg introduceras konkurrensen mellan kapital. Rörelsen från värden till priser är ett resultat av att teorin växlar abstraktionsnivå från den renodlade kapitalismens, där antagandet är att ingen konkurrenssituation föreligger. I denna

15. I introduktionen till den engelska utgåvan av Maksakovskijs arbete konstaterar översätaren Richard B. Day, expert på det tidiga Sovjetunionens historia, att referenser till författaren och hans texter saknas i såväl marxistiska uppslagsverk som i sekundärlitteraturen, vilket kan förklaras dels av att han dog endast 28 år gammal, dels av att han formulerade en teori som på flera punkter stod i strid med både stalinistisk politik och den samtida leninistiska mittfåran. Se Richard B. Day, »Translators' Introduction. Maksakovsky's *The Capitalist Cycle*«, i Pavel V. Maksakovsky, *The Capitalist Cycle. A Marxist Theory of the Cycle* (2009), s. ix–x.

16. I föreliggande översättning hänvisar Maksakovskij till »kapitalet i sin realitet« på flera sätt, till exempel »verkligheten«, »den utvecklade kapitalismen«, »den konkreta utvecklingen«, »cykelns konkreta förlopp« och »den reella kapitalistiska reproduktionsprocessen«.

17. I fokus står konkurrensens och den teknologiska utvecklingens betydelse, då kreditsystemet behandlas i ett eget kapitel.

utvidgade modell gäller i stället ett tillstånd där flera enskilda kapital samexisterar och konkurrerar med varandra på en marknad. Som ett tredje steg på väg mot det konkreta introduceras teknisk förändring som den kapitalistiska konkurrensens »högsta form«.

Det är i och med detta steg som Marx distinktion mellan fast och cirkulerande kapital blir så betydelsefull. När vi tar hänsyn till konkurrensen ser vi att det fasta kapitalet inte ersätts när det inte längre fungerar, utan när det utsätts för »moralisk förslitning«. Det fasta kapitalets bytesvärde kan nämligen gå förlorat, antingen därför att maskiner av samma typ nu produceras billigare eller därför att konkurrenter introducerar maskiner som stärker deras konkurrenskraft.

Under sådana förhållanden sker två saker som är av stor vikt för den marxistiska kristeorin. För det första leder jakten på en högre profitkvot till att kapital pressas att röra sig från en industrisektor till en annan, där utsikterna att göra profit är bättre. För det andra leder konkurrensen mellan enskilda kapital till att teknologiska förändringar får ökad betydelse. De enskilda kapital som introducerar relativt sett billigare och produktivare maskiner och produktionsteknik vinner marknadsandelar av andra enskilda kapital, som använder dyrare och mindre produktiv teknik.

Maksakovskij inleder sin text om den kapitalistiska cykeln med en dis-

kussion om den omfattande förnyelse av konstant kapital som följer efter en kris. Under kriser leder minskad efterfrågan på produktionsmedel och konsumtionsvaror till lägre marknadspriser. Detta igångsätter en process där tekniskt utvecklade företag med föråldrad teknik konkurreras ut, medan de överlevande minskar kostnader genom att öka arbetets produktivitet, köpa ut svagare konkurrenter och investera i ny, produktivare teknik. Maksakovskij menar att det är just denna process som banar väg ur krisen, då den ökade efterfrågan på ny teknik gör det möjligt för producenter inom Avdelning I, som erbjuder just detta, att växa.

Problemet är bara att denna utbuds-expansion av produktionsmedel inte är tillräckligt stor för att möta kapitalets efterfrågan. Fördröjningen innebär att utbudet är mindre än efterfrågan och att rörelsen mot jämvikt haltar. Skillnaden tenderar snarast att öka i riktning mot överproduktion, eftersom enskilda kapital behövs av ny teknik för omställning tenderar att växa snabbare än produktio-nen av denna nya teknik. En viktig följd av denna bristande jämvikt är att skillnaden mellan det produktionsmedlens *marknadspriser* och deras faktiska *värden* ökar. Detta är i mångt och mycket en följd av kapitalets ökade *organiska sammansättning*, det vill säga att det ständigt allt större beroendet av fast kapital driver upp efterfrågan på ny teknik.¹⁸ Men

18. Marx, *Kapitalet*, första boken, *Kapitalets produktionsprocess* (2013 [1867]), s. 540.

samtidigt kräver en alltmer avancerad teknik längre produktionstid och mer komplicerade produktionskedjor. Detta innebär att efterfrågan på produktionsmedel i ett tidigt skede av en expansiv fas tenderar att öka betydligt snabbare än produktionen av desamma.

Det allt större glappet mellan priser och värden ökar *kapitaliseringen*, i den meningen att högre priser skapar högre profiler – *extraprofiter* – och därmed starkare incitament för investeringar. Maksakovskijs poäng är därmed, i kontrast mot den borgerliga politiska ekonomin, att det inte är efterfrågan som bestämmer produktionstakten i ett kapitalistiskt system, utan marknadpriserna. Genom löftet om extraprofiter skapas ett omvandlingstryck som varar genom hela expansionsfasen av en cykel. Problemet är att dessa extraprofiter förr eller senare återigen resulterar i överproduktion. Vid ett visst stadium under expansionen blir de fortsatt höga priserna på produktionsmedel en falsk indikator på deras värden.

För Maksakovskij är därmed kapitalets cykliska rörelse en konsekvens av en inbyggd fördröjning i det ekonomiska systemet. *Dagens priser* är inget annat än en avspeglning av konsekvenserna av *tidigare händelser*. Dessutom bestämmer dagens priser dagens investeringar, vilka därmed också bestämmer *morgondagens produktion*. Ju

längre en given industrisektor¹⁹ står från konsumenternas efterfrågan, desto större risk att utbud avviker från efterfrågan. Denna fördröjningseffekt är motorn i kapitalismens cykliska rörelse. Det är den som gör att det som en gång var ett tillstånd av underproduktion (efterfrågan överstiger utbudet) med tiden övergår i överproduktion (utbudet överstiger efterfrågan) och slutligen kris.

I samband med krisen slår överproduktionen över i en omvänd rörelse. När utbudet överskrider efterfrågan framtvingas sänkta priser, vilket resulterar i minskade profitkvoter och massavskedanden, nedläggningar och konkurser. Efterfrågan minskar ytterligare genom arbetslöshet och lägre löner. Den enda sättet att bryta denna nedåtgående spiral är att återställa lönsamheten genom kostnadsminskningar, som leder vidare till en strukturomvandling där kapital förstörs och produktion och maskinpark restaureras.

Den kapitalistiska cykeln går nu över i en ny expansionsfas, men produktionen är inte tillbaka vid den punkt där den började, utan har kommit upp på en »högre« nivå, vilket tar sig uttryck i högre organisk sammansättning. På denna högre nivå i kapitalismens utveckling blir kriserna allt djupare och svårare att övervinna. Detta är den yttersta betydelsen i konstaterandet

19. Maksakovskij gör här ytterligare en uppdelning, där Avdelning I styckas upp i tre olika grenar beroende på avstånd till marknadens signalsystem.

att kapitalet är ett *historiskt* fenomen: kapitalet, med alla sina interngenererade motsättningar, pekar mot sitt eget sammanbrott och mot det som kommer bortom det kapitalistiska produktionssättet.

Värdekritiken och sammanbrottets återkomst

I sitt bidrag till detta nummer av *Fronesis* konstaterar historikern och författaren Rasmus Fleischer att idén om kapitalismens sammanbrott har en svag ställning i samhällsdebatten i allmänhet och i den kritiska teorin i synnerhet. Tvärtom möts antydningar om en slutkris med hänfulla leenden och trötta avfärdanden om domedagsprofetior.

Det finns många olika skäl till sammanbrottsteoris styvmoderliga behandling. En anledning är den politiska vänsterns idé om att »arbetarklassens frigörelse måste vara dess eget verk«. Socialdemokrater, kommunister, anarkister och syndikalister delar alla tanken om ett revolutionärt subjekt som ska ersätta det kapitalistiska systemet med ett socialistiskt. Sammanbrotts-teorin provocerar eftersom den inte hänvisar till något subjekt: det kapitalistiska systemets inre motsättningar kommer själva att leda fram till dess sammanbrott, och det är inte givet hur det postkapitalistiska samhället kommer att se ut.

Ytterligare en anledning är marxismens akademisering. När den fascistiska, stalinistiska och borgerliga repressionen krossade stora delar av den revolutionära arbetarrörelsen under 1900-talets första halvsekel förändrades också den marxistiska teorin på avgörande sätt. Marxismen kom inte längre att främst bestå av den sorts rörelseintellektuella som Marx, Lenin och Rosa Luxemburg alla var exempel på. I stället levde marxismen framför allt vidare i den akademiska världen.²⁰ I likhet med andra »institutionaliserade« intellektuella kom skrivbordsrevolutionärerna att socialiseras in i ett beroendeförhållande till staten, där sammanbrottsteorier gick stick i stäv mot föreställningen att kriser kan hanteras med social ingenjörskonst.

Därför är det nog ingen slump att ett av de senare decenniernas *explicita* försök att återaktualisera sammanbrotts-teorin, nämligen den värdekritiska kristeori som Fleischer här introducerar, i allt väsentligt har utvecklades utanför den »rumsrena« vänstern och akademien. I likhet med mer traditionellt marxistiska perspektiv förstår den värdekritiska kristeorin kapitalismen som en historisk process präglad av en tilltagande inre motsättning. Denna motsättning består i att kapitalets enda källa till mervärde är mänskligt arbete, samtidigt som enskilda kapital i jakten på profit investerar i produktivitetshö-

20. Se till exempel Perry Anderson, *Om den västerländska marxismen* (1984).

jande teknik som tenderar att tränga undan detta arbete.

Historiskt sett har kapitalet sökt övervinna denna motsättning genom att integrera nya geografiska områden och hittills icke-varufierade sfärer i ackumulationsprocessen. Men denna krishantering utplånar inte kristendens. Med den långa process som kallas globalisering närmar sig expansionsmöjligheterna och därmed också kapitalismen vägs ände. Den finanskris som bröt ut 2008 ska alltså inte förstås isolerad, utan som en integrerad del av en i flera decennier pågående *slutkris* för det kapitalistiska systemet.

Värdekritikerna uppfattar den tredje industriella revolutionen och mikroelektronikens genombrott som en nyckelhändelse, då den i större omfattning och snabbare än tidigare under historien avskaffar arbete samtidigt som inte tillräckligt mycket nytt arbete skapas. Detta leder till vad Marx kallade »relativ överbefolkning«, det vill säga en växande del av befolkningen »som är [obehövlig] för kapitalets genomsnittliga exploateringsbehov«,²¹ en överbefolkning som av allt att döma är permanent.²²

Kapitalism och ekologisk: de dubbla motsättningarnas spel

Den finanskris som sköljde över världen år 2008 slog mot en redan sargad värld. Miljörelserna hade under decennier varnat för och protesterat mot en systematisk rovdrift av djur och natur som i olika grad hotade lokala ekosystem världen över. Luftburna föroreningar, kärnavfall och klimatförändringar påminde oss samtidigt om att naturen inte känner några nationsgränser: ett globalt miljöhot tornade upp sig.

I texten »Kapitalismens andra motsättning« argumenterar statsvetaren James O'Connor för att naturens ekologiska begränsningar varit en blind fläck inom kristeorin. O'Connor och hans arbeten fick en särställning i den diskussion som kom att leda fram till den tradition som i dag kallas *ekologisk marxism*, inte minst då han grundade tidskriften *Capitalism, Nature, Socialism*, som under lång tid varit ett viktigt forum inom denna tradition.²³ O'Connor menar att Marx och de flesta av hans efterföljare aldrig löpte linan ut och integrerade detta problem

21. Marx, *Kapitalet*, första boken, *Kapitalets produktionsprocess* (2013 [1867]), s. 556.

22. Debatten om värdekritikens teori om en slutkris har framför allt förts på tyska. Michael Heinrich förhåller sig skeptisk till Robert Kurzs med fleras »profetiska visshet« och är inte lika övertygad om att den mikroelektroniska revolutionen har den betydelse som den tillskrivs. För en kortare översikt av Heinrichs position på svenska, se Heinrich, *Introduktion till de tre volymerna av Marx Kapitalet* (2013), s. 214–217.

23. För en diskussion om den ekomarxistiska debatten efter O'Connor, se Kajsa Borgnäs bidrag i detta nummer.

i ekonomikritiken. Till Marx fokus på motsättningen mellan arbete och kapital lägger O'Connor därför vad han kallar underproduktionens »andra motsättning«.

I linje med Karl Polanyi argumenterar O'Connor för att tendensen till »marknadisering«,²⁴ det vill säga anpassningen av statens, civilsamhällets och naturens funktioner efter profitmaximeringens behov, systematiskt undergräver det kapitalistiska systemets »produktionsbetingelser«. Ett ekonomiskt system som bygger på ändlös kapitalackumulering kräver tillgång till högkvalitativa och exploaterbara resurser som marker, mineraler, träd, växter och vatten till relativt låga kostnader. Sådana naturtillgångar fungerar som de energikällor och råvaror som behövs för att säkerställa kapitalets reproduktion. I linje med samtida feministiska marxister²⁵ bredar O'Connor diskussionen om inneboende motsättningar till att innefatta även den reproduktiva sfären: också hushåll, utbildningssystem och infrastruktur gör stora anspråk på billiga naturresurser för att fungera så att reproduktionen av arbetskraft och köpkraft och i förlängningen också ackumulationsprocessen säkerställs.

När dessa produktionsbetingelser

undergrävs kommer produktionskostnaderna att öka kraftigt. Det är därför O'Connor ser denna andra motsättning som en källa till en potentiell underproduktionskris. När en växande andel kapital investeras i råvaror och arbete, hämmas investeringar i produktionsmedel och ny teknik. Detta bildar därmed en motvikt till överproduktionstendensen, det vill säga att utbudet av en viss vara överskrider efterfrågan. I Polanyis fotspar understryker O'Connor att de miljöproblem som följer av marknadiseringen skapar motsättningar som återverkar på den politiska sfären. Om kapitalets första motsättning gav upphov till arbetarrörelsens krav på sociala skyddsnet, gav den andra motsättningen upphov till miljörelsen och kraven på ekologisk hållbarhet i olika tappningar. Dessutom uppstår ständigt nya »sociala former« av statlig intervention genom regleringar, kontrollsystem och investeringar för att hantera miljöproblemen.

Dessa initiativ är dock dömda att misslyckas, eftersom systemet som helhet är anarkiskt: ingen aktör kan överblicka, förutsäga och än mindre förhindra följderna av marknadens fluktuationer eller strukturella förändringar. I en tid när större delen av

24. Karl Polanyi, *Den stora omdaning* (2012 [1944]). Se även Nancy Fraser, »Between Marketization and Social Protection. Resolving the Feminist Ambivalence«, i Fraser, *Fortunes of Feminism. From State-Managed Capitalism to Neoliberal Crisis* (2013), s. 227–241.

25. Se till exempel Mariarosa Dalla Costa och Selma James, »Kvinnorna och samhällsombestörtningen« [1972], i *Fronesis* nr 9–10 (2002), s. 80–97.

jordklotet är underkastat kapitalackumulationens tvingande logik, skönjer O'Connor en ekologisk katastrof av oerhörda proportioner, vilket kräver »omstruktureringar av mer samhälle-

liga former« som går bortom det kapitalistiska produktionssättet. Återigen: systemets inre motsättningar pekar mot dess upplösning, men hur och när detta sker är inte avgjort.